

CIRCULAȚIA TRADUCERILOR ROMÂNEȘTI ALE CĂRȚILOR POPULARE LA EST DE PRUT

Veronica COSOVAN

Doctorandă, Școala Doctorală Științe Umaniste și ale Educației, Universitatea de Stat din Moldova.

Domenii de interes: istoria medievală română, istoria literaturii române, istoria cărții, patrimoniul cultural mobil.

Circulația traducerilor românești ale cărților populare la Est de Prut

Rezumat. Pe parcursul Evului Mediu în Țările Române, alături de manuscrisele religioase și istorice, circula și manuscrisele cărților populare de înțelepciune. În general, acest gen de literatură ocupă în linii mari un loc aparte în istoria literaturii sud-est europene, în special în istoria literaturii române. Ele pătrund în secolul al XVI-lea pe filiera greacă și slavonă, răspândindu-se intensiv pe parcursul veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea în multiple copii manuscrise. În colecțiile bibliotecilor românești se păstrează manuscrise ale cărților populare, o parte din ele au fost puse în circuitul științific, în special textele din secolele XVI-XVII, pe când cele din secolul al XVIII-lea au fost valorificate mai puțin. O lucrare în care sunt adunate tradițiile populare despre animale și păsări, care a avut o influență prelungită asupra literaturii culte române este *Fiziologul*, lucrare ce a servit drept tratat de morală creștină și manual de zoologie în Evul Mediu. Fragmente din respectiva lucrare au fost atestate de cercetători în *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie (1521)* și *Istoria ieroglifică* a lui Dimitrie Cantemir.

Cuvinte-cheie: patrimoniul cultural documentar, identitate națională, istoria cărții românești, carte manuscrisă, *Fiziologul*, cărți populare, manuscrise basarabene.

Circulation of Romanian translations of popular books to the East of the Prut

Abstract. During the Middle Ages in the Romanian Countries, along with religious and historical manuscripts, also circulated and manuscripts of popular books. In general, this kind of literature occupies a special place in the history of Southeast European books, and a special place in the history of Romanian books. They entered the 16th century on the Greek and Slavonic lines, spreading intensively during the 17th and 18th centuries in multiple manuscript copies. Manuscripts of popular books are preserved in the collections of Romanian libraries, some of them have been put into the scientific circuit, especially texts from the 16th-17th centuries, while those from the 18th century have been less utilized. A work in which the popular traditions about animals and birds are collected, which had a prolonged influence on Romanian cultured literature, is the *The Physiologist*, a work that served as a Christian moral treatise and zoology manual in the Middle Ages. Fragments of that work were attested by researchers in the *The Teachings of Neagoe Basarab to His Son Theodosius (1521)* and in the Dimitrie Cantemir's *Hieroglyphical History*.

Keywords: documentary cultural heritage, national identity, history of romanian book, manuscript book, *The Physiologist*, popular books, Bessarabian manuscripts.

Din repertoriul literaturii populare face parte literatura religioasă apocrifă, literatura astrologică, de prevestire, didactică, romanele moralizatoare și fantastice. Textele respective au pătruns în spațiul românesc pentru prima dată pe filiera sud-dunăreană în diferite codice miscelane. Istoricii literari Nicolae Cartoian (1883–1944) leagă acest fapt de străvechile legături culturale ale Țărilor Române cu sudul dunărean ortodox [1, p. 9]. Cea mai veche scriere cu caracter apocrif atestată în spațiul carpato-dunărean este *Legenda Sfântului Sisinie (Sisoe)* [2], ce conține 184 versuri de exorcism, gravate pe foi de plumb în limba slavonă de redacție sârbă cu alfabet chirilic [3]. Potrivit particularităților lingvistice a fost datată cu secolul al XIII-lea [4, p. 210-234]. Iar cea mai veche scriere apocrifă română este *Codex Sturdzanus*, copiat între 1580 și 1619, ce conține o colecție de legende religioase din epoca coresiană, consemnate de către popa Grigore, din satul Măhăceni al Ardealului [5, p. 12].

O răspândire ascendentă în mediul românesc, cărțile populare au cunoscut-o pe parcursul veacurilor al XVII-lea și al XVIII-lea, când scade monopolul cărții religioase, iar în oficierea serviciului divin are loc trecerea de la limba slavonă la cea românească. Ele au fost distribuite prin copii manuscrise traduse, adaptate și prelucrate de cărturarii români [6, p. 454], lărgind cercul cititorilor, ajungând astfel în diverse păături sociale. Potrivit studiilor referitoare la conținutul lor, constatăm că ele au reprezentat în linii mari acea literatură de imaginație, alcătuită în special pentru recreerea omului simplu, lăsând totodată o urmă adâncă în cultura orală și arta populară a țării.

Puține manuscrise originale sau chiar copiile primelor traduceri ale cărților populare s-au păstrat până în zilele noastre. Cărțile populare au circulat în copii manuscrise și la est de Prut. Printre acestea menționăm o versiune târzie a unei variante de *Fiziolog* [7], lucrare care are la bază tradițiile populare despre animale și păsări, însoțite de învățături morale, ce a servit și manual de zoologie în Evul Mediu [8, p. 141]. În cercetarea istoriei locului alcătuirii primei

redacții a respectivei lucrări, persistă opinia că a fost scris inițial în mediul cultural al Alexandriei Egiptului, în secolele II-IV d. Cr. Identitatea adevăratului autor a rămas neidentificată până în prezent. În conformitate cu tradiția literaturii apocrife, scrierea *Fiziologului* s-a atribuit unor părinți ai bisericii, ca de exemplu, Sfântului Epifaniu. Fiind scris în limba greacă a fost tradus în mai multe limbi precum siriană, etiopiană, latină, slavă, în limbile romanice și germanice, a fost preluat de cultura multor popoare inclusiv cea bizantină.

De la bizantini el a trecut în arealul sud-dunărean, iar în spațiul culturii române *Fiziologul* a pătruns timpuriu, încă din „epoca influenței slavone” între secolele XII-XVII, astăzi fiind cunoscute 3 versiuni: două traduse după prototipul sârbesc și una – după prototipul grecesc. La Biblioteca Academiei Române se păstrează 12 manuscrise românești care conțin părți din textul *Fiziologului*, cea mai veche variantă fiind din 1693(5?) scrisă de Costea Dascălul din Șcheii Brașov. Nu putem afirma cu certitudine, dar unii cercetători sunt de părere că domnitorul Neagoe Basarab (1482–1521) s-ar fi inspirat din *Fiziologul* alexandrin atunci când alcătui „Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie” (1521), renumita capodoperă a literaturii române.

O versiune târzie a *Fiziologului*, copiată după prototipul neogrecesc, se păstrează astăzi în colecțiile Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova (BNRM), inserată într-un miscelaneu. Autorul versiunii date este Damaschin Studitul, arhiepiscopul Naumpactei (1566–1570) și se intitulează *A lui Damaschin Arhieru Studitului. Adunare de la filozofii cei vechi pentru firea oșbirilor oarecarora vietăți* (Fig. 1).

Manuscrisul a intrat în colecțiile bibliotecii în anii '70 ai sec. XX, aflându-se până atunci în fondurile Camerei Naționale a Cărții din Chișinău.

În cercetarea istoriei locului alcătuirii primei redacții a cărții lui Damaschin Studitul, am stabilit că a fost scrisă inițial în limba greacă, între 1566–1570 la Kiev, iar înainte de a fi tipărită, a circulat o perioadă în manuscris. A

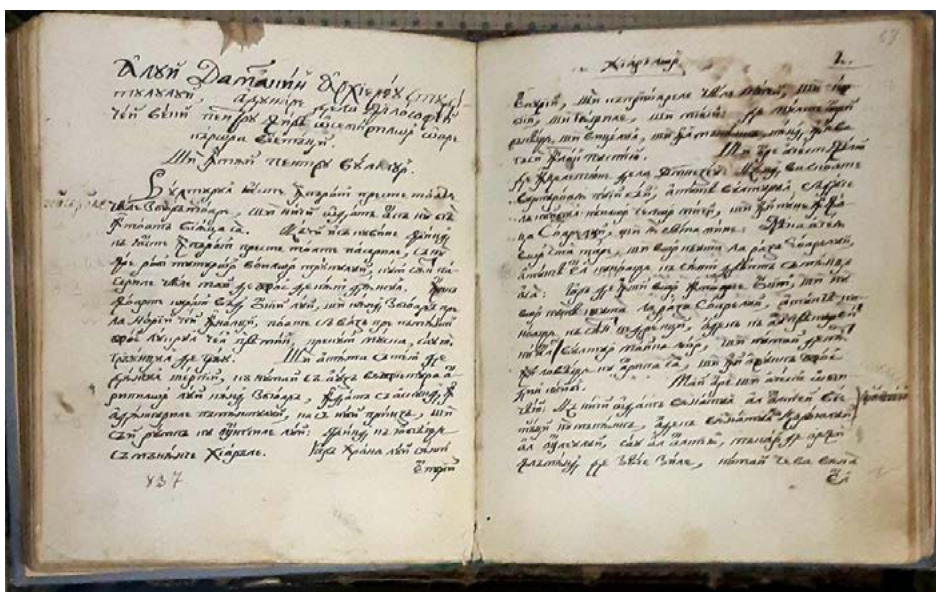

Fig. 1. Pagină din *Adunare de la filozofii cei vechi pentru firea osebirilor oarecarora vietăți*. Manuscris, Biblioteca Națională a Republicii Moldova. Nr. inventar: 8.

foșt publicată pentru prima dată la Veneția, în limba greacă, în 1643 [9], iar în 1644 apare o a 2-a ediție, care prin numeroase copii manuscrise ajunge la muntele Athos, fiind atestate în mănăstirile Xenofon, Dionisiu și Ivron. Una dintre aceste variante i-a fost cunoscută lui Dimitrie Cantemir, care folosește alegoria animalieră în lucrarea *Istoria ieroglifică* [10]. Cătălina Velculescu presupune că Damaschin Studitul ar fi putut utiliza drept izvoare pentru lucrarea sa unele manuscrise ale altei variante de *Fiziolog*, găsite la călugării cărturari din mănăstirile românești [11, p. 10-11, 20]. Această ipoteză se bazează pe convingerea că, în drumul său de la Constantinopol la Kiev care a avut loc în 1565, Damaschin Studitul a călătorit și pe uscat, trecând prin Țările Române. Nicolae Cartoian e de părerea că anume după un manuscris din muntele Athos, adus de călugări, a pătruns în spațiul român cartea lui Damaschin Studitul.

Cea mai veche variantă atestată documentar a lucrării lui Damaschin Studitul, din spațiul românesc, este manuscrisul din 1774, copiat de dascălul Nicolae Duma, descendent al unei dinastii de cărturari din Șcheii Brașovului [12, p. 22]. Între anii 1914–1916, C.N. Mateescu (1864–1939?) l-a scos din anonim și îl publică în diferite numere ale *Calendarului revistei* „Ion

Creangă” și revista propriu zisă „Ion Creangă”. Originalul amintit din păcate s-a pierdut în timp. Astăzi se mai păstrează două manuscrise târzii ale *Fiziologului* lui Damaschin Studitul, scrise în Moldova în 1832. Ambele depozitate la Biblioteca Academiei Române cu numărul 3548 și 4274 [13, p. 15].

Revenind la manuscrisul vizat, Gheorghe Bogaci îl amintește într-un studiu al său cu referire la istoriografia literară. El presupunea că exemplarul de la Biblioteca Națională este o copie făcută de pe versiunea din 1774, astăzi dispărută. Bazându-ne pe aspectul grafic, conținut și lingvistic, am încercat să comparăm manuscrisele respective. Am confruntat narațiunea *Pentru cucuș* din versiunea amintită și exemplarul nostru. Textul variantei publicată de C. Mateescu este în felul următor: „Pentru cocoși. Cocoșul are acest obicei și să ostește cu alt cocoși pentru muerea lui. Să nu o ia altul (...)”. Același fragment din exemplarul nostru „Pentru cucuș. Pasărea ce se numește cucuș are obiceiul de se bate cu alt cucuș pentru femeia lui ca să nu io ia altul. (...)”. Din punct de vedere lingvistic varianta BNRM nu se aseamănă întocmai cu cea din 1774, dar nu poate fi exclusă ideea că sensul a fost reinterpretat de copist. Un alt fapt interesant este că dacă în versiunea lui Mateescu după

Cocoși urmează descrierea pentru *Corcanu* și *Cocoru*, în textul nostru aceeași narațiune este urmată cu descrierea pentru *Privighetoare* și *Urs*. Comparația respectivă ne permite să concluzionăm că exemplarul nostru nu are la bază manuscrisul din 1774, ci o altă sursă greacă mai complexă. Un alt argument în susținerea respectivei idei este faptul că exemplarul lui C.N. Mateescu cuprinde doar 69 de narațiuni, pe când exemplarul Bibliotecii Naționale cuprinde caracteristica a 87 de vietăți, exact ca în edițiile grecești ale cărții lui Damaschin.

Referindu-ne la caracteristicile fizice ale exemplarului de la Biblioteca Națională, menționăm că este scris de aceeași mână în limba română cu alfabet chirilic. Legătura originală lipsește, restaurat la o dată necunoscută, are copertele de carton și e datat cu anul 1825. Forțașurile lipsesc, fiind recondiționate cu hârtie gălbuie. Textul e scris cu cerneală neagră, scriere semi cursivă, fără ornamente manuale. Textul începe cu capitolul despre vultur. Despre starea de conservare menționăm că filele sunt de culoare gălbuie, cu urme de insecte xilofage (găuri de cari), colțurile filelor murdare, pe alocuri pete de grăsimi. Paginația lipsește. Manuscrisul are 45 de file, este incomplet, lipsește sfârșitul capitolului „Pentru broasca de mare”, iar capitolele finale despre *Hersidoros*, *Dipsa*, *Onochentauros*, lipsesc total, exact ca în manuscrisele copiate în anul 1832 și păstrate astăzi la BAR [14, p. 134]. Ultima frază este adăugată cu creion: „Sfârșit și lui Dumnezeu laudă” cu grafie latină. Oglinda paginii variază de la 21, 22 și 23 rânduri în text. Volumul este de format *in 4°*, având 21,5 × 17 cm. Pe marginea filelor sunt diverse încercări de condei făcute în creion și peniță de culoare neagră și violetă. Unele însemnări stabilesc circulația volumului în diverse perioade. O însemnare slab lizibilă consemnează numele lui Costică Ștefănescu, însoțit de anul 25.VI.1928 și 1931. O altă însemnare stabilește numele lui Petru Stupcanu, elev în cl. III în 1912. Apar și alte prenume înscrise precum Constantin, Maria, Ecaterina, Elena. La final se regăsesc calculele matematice în coloniță: 1933–1823 și 1930–1847, bănuim că ar fi încercări rudimentare de datare a manuscrisului propriu zis.

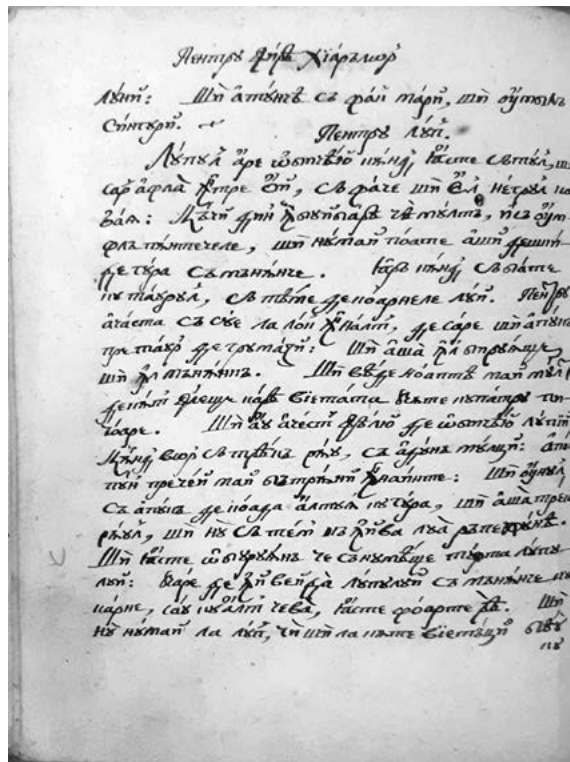
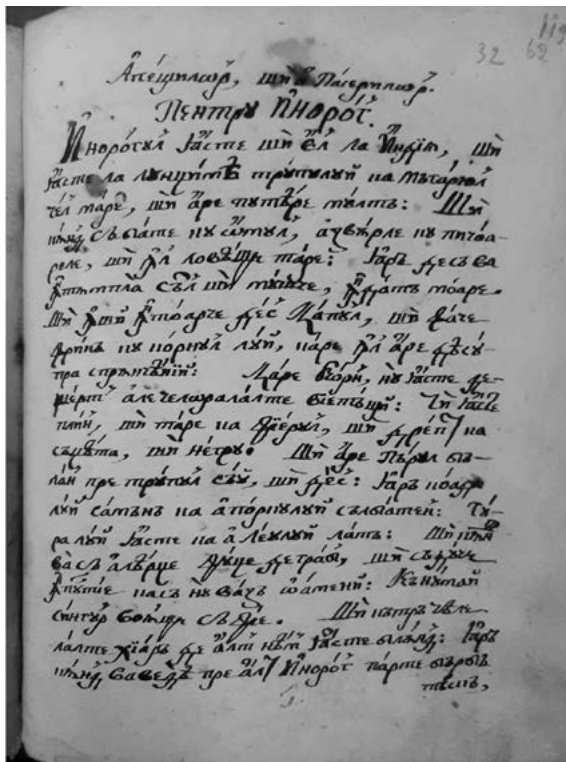
Întrucât în stadiul actual al cercetării lipsesc indicațiile clare asupra persoanei care a copiat acest manuscris, putem concluziona însă că manuscrisul dat a servit drept manual pentru studiul științelor naturale în perioada interbelică.

O altă lucrare din literatura populară, care actualmente se află în colecțiile instituțiilor de cultură din Republica Moldova, este *Trepetnicul*, doar câteva file, păstrat la Muzeul Literaturii Române din Chișinău. Este o carte de prevestire după palpațiile involuntare ale corpului: bătaia ochilor, clipirea genelor, bătaia palmei etc. Denumirea provine din slavonă de la *trepetati* = a tremura. Cel mai vechi exemplar atestat în spațiul românesc este din 1639, de publicarea căruia s-a ocupat Nicolae Drăganu [15, p. 253-258]. Fragmentul nostru este datat cu anul 1830, necunoscut pentru istoria cărții locale până acum. Această lucrare, alături de *Rojdanic* și *Gromovnic*, a avut o largă circulație în societatea românească, încă din secolul al XVII-ea fiind traduse și copiate de pe variante slavone.

Coroborând datele cu privire la circulația manuscriselor românești la est de Prut, am constatat că în acest areal au circulat și alte cărți populare, ele fiind atestate în bibliotecile boierilor și negustorilor din secolul al XIX-lea, răspândite prin intermediul călugărilor dascăli. Drept confirmare este nota de pe manuscrisul român al romanului *Alexandria* [16], păstrat azi în colecțiile Bibliotecii Naționale a Ucrainei „V.I. Vernadski” din Kiev, în fondul 301, trecut la nr. 817. Potrivit însemnării de pe fila 56, manuscrisul a fost scris la solicitarea negustorului Donie din Chișinău, în anul 1790, în luna noiembrie, de către dascălul Ștefan de la Putna [17, p. 43]. Tot din acea relatare aflăm că școlarizarea copiilor la acea vreme se făcea acasă. „Deci fiind eu pre aceea vreme dascal aice în Chișinău de învățam copii, m-au poftit acest frate Donie, neguțătoriu de aice, însă cu toată cheltuiala dumisale, Donie neguțătoriu, Chișinău, și eu, Ștefan, dascal din Putna, am scris cu cheltuiala dumisale”.

Ținem să atragem atenția și asupra altor manuscrise ale cărților populare de redacție română, care astăzi se păstrează în colecții străine. Un exemplu în acest sens este romanul popular

Sindipa, cunoscut și răspândit în literatura noastră în zeci de copii manuscrise, un exemplar fiind atestat la Biblioteca Națională a Rusiei (fosta Biblioteca V.I. Lenin) în fondul Grigorovici [18] cu nr. 824 (66). Anul scrierii acestui manuscris se poate ușor deduce din însemnarea de la sfârșitul textului, unde este scris: *Sfirșitul Istoriei lui Chir-împărat și al Sandipi filosofului. Și am scris-o eu, Ioan Crăciun, din ținutul Dorohoiu ot Ștefănești la veleat 1798, maiu în 1* [19, p. 353]. Un alt manuscris popular de redacție moldovenească din aceeași colecție este un miscelaneu de scrieri apocrife din secolul al XVI-lea, cu scriere slavonă uncială, ce aparținuse mănăstirii Bistrița [20, p. 41]. Printre filele acestui miscelaneu se găsesc legende apocrife și 3 variante (2 fragmente și un exemplar integră) de *Gromovnic*. Varianta complexă e scrisă pe 80 de file și conține, pe lângă datele specifice determinării timpului după bătaia tunetului, și preziceri zodiacale. E de presupus că Victor Grigorovici ar fi achiziționat manuscrisele respective în timpul călătoriei sale de studiu, din 1844–1847, prin țările slavone, traseul căreia a trecut inclusiv prin Țările Române [21, p. 101-114], sau, poate, în perioada în care a ocupat funcția de

șef al Catedrei de studii slave a Universității din Novorossia, astăzi Universitatea Națională „I.I. Mecinikov” din Odesa [22, p. 252].

Generalizând cele relatate, am putea afirma, în încheiere, că manuscrisele cărților populare de înțelepciune, alături de literatura religioasă și istorică, au contribuit la îmbogățirea culturii române. Funcția socială a cărților populare a fost dezvoltarea interesului pentru lectură și față de literatura de imaginație. Acest lucru se datorează formei atractive, simple și curgătoare a conținutului lor. Și, deși în anumite perioade au fost interzise de biserică, ele s-au integrat reușit în complexul vieții sociale și în special în manifestările culturale.

Circulația vechilor scrieri ale cărților populare la est de Prut ne confirmă că cultura română în Basarabia nu sa dezvoltat izolat, iar prezența lor în acest spațiu reprezintă o verigă esențială a unității culturale a poporului român de pe ambele maluri ale Prutului.

Note și referințe bibliografice:

1. Cartoian, N. *Cărțile populare în literatura română*. București: Editura Enciclopedică Română, 1974.
2. Protectorul lehzurilor și a tinerilor mame.
3. A fost descoperită întâmplător înainte de primul

război, de locuitorii s. Budănești din jud. Mehedinți, în timpul lucrărilor la câmp.

4. Ciomu, L.I. *Un vechi monument epigrafic slav la Turnu-Severin. O rugăciune- descântec slavo-sarbă din sec. XIII-XIV*. În: Revista istorică română. București: [s.n.], 1938, vol. VIII.

5. Cartoian, N. *Cărțile populare în literatura română, vol. 1: Epoca influenței sud-slave*. București: Editura Casei Școalelor, 1929.

6. *Cărțile populare în Moldova. Veacurile XVII-XVIII*. Alegerea, îngrij. și prez. textelor Lazăr Ciobanu. Chișinău: Editura Literatura artistică, 1989.

7. Scriere pseudoștiințifică în care sunt adunate tradițiile populare despre animale și păsări, care s-a bucurat de o mare popularitate în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, și a avut o influență îndelungată asupra literaturii culte române.

8. *Istoria literaturii moldovenești*, vol. 1. Chișinău: Editura Cartea moldovenească, 1986.

9. Cu titlul inițial *Synathroisis apo ta vivila ton palaion philosophon* iar în edițiile ulterioare *Meriki diagnosis ek Ion palaion philosophon*.

10. Moraru, Mihail. *Alegoria animalieră și fantasticul animalier în Istoria ieroglifică*. În: Revista de Istorie și Teorie Literară, București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1972, Tom. 21, nr. 3.

11. Velculescu, C.; Guruianu, V. *Fiziolog. Bestiar*. București: Editura Cavallioti, 2001.

12. Bogaci, Gh. *Pagini de istoriografie literară*. Chișinău: Editura Cartea moldovenească, 1970.

13. *Cele mai vechi cărți populare în literatura română*, vol. 2: Fiziologul. Arghirie și Anandan. București: Minerva, 1997.

14. *Texte uitate. Texte regăsite*, vol. 5. București: Fundația Națională pentru știință și artă, 2006.

15. Drăganu, N. *Cea mai veche carte rakocziană*. În: Anuarul Institutului de Istorie Națională al Universității Cluj, vol. 1, 1922.

16. Cea mai veche versiune română a *Alexandriei* e înserată în *Codicele Neagoeanus*, realizat în 1620 de către preotul Ion Românul din satul Sânpetru (Hunedoara).

17. Eșanu, A. *Chișinău. File de istorie*. Chișinău: Editura MUSEUM, 1998, p. 43.

18. Victor Ivanovici Grigorovici (1815–1876), născut la Balta, profesor universitar, membru corespondent al Academiei de Științe din Petersburg, între 1844 și 1847 întreprinde o deplasare în interes de serviciu, la Constantinopol și Muntele Athos. După care au urmat mai multe țări din Europa, inclusiv Țara Românească și Banatul, de unde se întoarce cu mai multe manuscrise prețioase.

19. Verebceanu, G. *Vechi manuscrise românești ale cărților populare depozitate în fosta Uniune Sovietică*. În: Filologia modernă: realizări și perspective în context european, Chișinău, 2012.

20. Викторов, В.Е. Собрание рукописей В.И. Григоровича. Москва: тип. М.Н. Лаврова и К°, 1879. / Viktorov, V.E. Sobranie rukopisey V.I. Grigorovicha. Moskva: tip. M.N. Lavrova i K°, 1879.

21. Dodiță, Gh. *Importanța fondului „V.I. Grigorovici” de la biblioteca URSS „V.I. Lenin” pentru studierea istoria limbei moldovenești*. În: Probleme de istorie a limbii. Chișinău, 1986.

22. Биографический словарь профессоров и преподавателей Московского университета. Том. 1. Москва: В Университетской Типографии, 1855. / Biograficheskiy slovar' professorov i преподаvateley Moskoskovo universiteta. Tom. 1. Moskva: V Universitetskoy Tipografii, 1855.